

В. В. СТАНІСЛАВСЬКИЙ (Київ)

Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви

Початок XVІІІ ст. вніс значні зміни у політичну ситуацію в Європі. До орбіти Північної війни, що розпочалася 1700 р. і тривала 21 рік, було втягнуто ряд країн. У цій війні Лівобережна Україна виступала на боці Російської держави, що намагалася в боротьбі зі Швецією заволодіти узбережжям Балтійського моря.

Відповідно до рішення військової ради шведського командування, що відбулася між 11 та 13 вересня в Старишах, на території Лівобережжя воєнні дії розпочалися восени 1708 р. Причому однією з найважливіших причин зміни тактичних планів Карла XII, котрий відмовився від наміру одразу йти на Москву, став розрахунок на залучення кримського хана і, можливо, турецького султана до збройного виступу проти Російської держави. Адже відомо, що традиції політичних стосунків татар і шведів сягають XVI ст. Так, ще 1556 р. виношувалися плани щодо спільного виступу Криму й Швеції проти Росії. Спроби об'єднання військових сил для боротьби з Москвою не раз повторювалися і в XVI — першій половині XVII ст. А до 1702 і 1704 років відносяться дані про листування ханів з Карлом XII. Домовленість про союз татар із шведами була досягнута, й навесні 1708 р. до Бахчисарая приїжджав королівський посланець, тепло прийнятий Каплан-Пресм I¹.

Гетьман І. Мазепа, розраховуючи на перемогу армії Карла XII над росіянами, за допомогою шведів сподівався знайти вихід із складної внутрішньої та зовнішньополітичної ситуації, що склалася на Україні. 24 жовтня з частиною козацького війська він покинув Батурин, а 25-го відкрито оголосив про свій намір з'єднатися з шведським королем. Проте ці дії гетьмана не знайшли широкої підтримки серед старшини та інших верств українського суспільства. Тим більше, що бойові операції осені 1708 — початку літа 1709 рр. не принесли значної переваги жодній з воюючих сторін. Єдиною великою перемогою для Карла XII та І. Мазепи стало приєднання до них запорозьких козаків. Безперечно, приймаючи рішення про перехід на бік шведів, запорожці виходили із загальної політичної ситуації. При цьому для них теж одним з найважливіших факторів була позиція Кримського ханства як одного з могутніх сусідів України. Саме тому дослідження розвитку політичних відносин Січі з Бахчисараєм дає змогу зрозуміти причини кардинальної зміни політичної орієнтації Запорожжя, а також мотиви, з яких татари не змогли підтримати козаків напередодні Полтавської битви.

Після переходу гетьмана на бік короля перед низовим військом постало питання вибору — воно мало вирішити, до кого приєднатися. З одного боку були шведи — противники, з якими запорожці воювати із самого початку Північної війни. Однак за сприятливого розвитку подій вони могли врятувати Січ від загрози знищення, що ставала дедалі ближчою і реальнішою. Несподіваний перехід Мазепи до Карла XII промовляв на користь такого припущення, хоч і не був зрозумілим козакам до кінця, оскільки вони звикли вважати гетьмана вірним слугою Москви. З другого боку були росіяни — надійні союзники в походах проти турків і татар, які також сповідували православ'я, а за віру, як відомо, козаки ладні були віддати й життя. Проте саме з боку Росії, яка здійснювала протекторат над Запорожжям і для якої був неприйнятним політичний устрій низового війська, виходила найбільша небезпека.

Природно, що однастайності серед запорожців не було. Через протиріччя, які вирували у Січі, перевагу одержували то прихильники,

то противники союзу із шведами. Запорожцям, до того ж, доводилося враховувати наміри татар, які, у свою чергу, не залишались байдужими до політичної орієнтації Січі.

Проте реалізація рішень, прийнятих у Бахчисараї, прямо залежала від позиції Стамбула. А політика Туреччини, попри те, що перемога армії Карла XII над царськими військами мало в кого викликала сумнів, визначалась реальним співвідношенням сил між Росією і Швецією. Так, після успіхів шведів у її правлячій верхівці активізувалися кола противників Москви, а відомості про вдалі дії росіян спричиняли протилежні настрої. За рік до Полтавської битви одержала верх агресивна тенденція щодо Російської держави, а із середини 1708 р. Порта почала готуватися до широкомасштабних воєнних операцій². Особливе ложвакнення серед ворогів Росії викликали новини про вступ Карла XII на територію Лівобережжя і перехід на його бік українського гетьмана. Перекладач при Порті Олександр Маврокордато (Шкарлат) і грудня повідомив російському послу П. Толстому, що акція Мазепи була сприйнята турками як козацьке повстання проти царя³.

Підготовка до війни проводилася і в Криму, тим більше, що в середині грудня замість усунутого від влади Каплан-Гірея I на ханський трон було посаджено Девлет-Гірея II, відомого антиросійськими настроями ще за часів свого першого володарювання (лютий 1699 — листопад 1702 рр.). За таких обставин татари почали нагаджувати зв'язки із Запорозькою Січчю. Так, якщо в другій половині листопада охтирський полковник Федір Осипов писав графу Гаврилу Головкіну, що на Запорожжі "тихо і сумирно"⁴, то вже у грудні полтавський міщанин, який тоді був у запорожців, сповіщав росіян, що на Січ приїжджали татарські посланці і висловили бажання ханського війська вирушити в похід разом з козаками⁵. Однак приготування кримчан до воєнних дій були перервані зміною політичної ситуації в Стамбулі, де в останній декаді місяця внаслідок придворних інтриг та активної діяльності російського посла взяли верх прибічники мирних відносин з Москвою. В результаті 28 грудня під час зустрічі Толстого з турецьким візирем було підтверджено мирний договір 1700 р.⁶ Отже, для Росії зачищалася лише одна небезпека — загроза несамоініонованого Туреччиною виступу Кримської орди. Саме тому ситуація на півострові, взаємні контакти татар з Карлом XII, Мазепою та запорожцями набували особливого значення і постійно контролювалися Москвою⁷.

У напрямі об'єднання козаків і татар діяло командування шведської армії, яке добре усвідомлювало значення Запорозької Січі не лише як військової сили, а й як союзника, необхідного для залучення на свій бік Кримського ханства і Туреччини. Саме це завдання постало перед королем навесні 1708 р., коли розпочалися приготування до російської кампанії⁸, а взимку 1708—1709 рр. набуло особливої актуальності⁹.

У свою чергу, не залишався пасивним і царський уряд, який вживав заходів для того, щоб зберегти запорожців у таборі своїх прибічників. З цією метою 12 листопада Петро I надіслав на Січ грамоту, в якій оголошувалося про обрання новим гетьманом Івана Скоропадського, наказувалося вірно служити Росії та готуватися до оборони від можливого нападу з боку Криму⁹.

Що ж до татар, то вже на початку 1709 р. Девлет-Прей II запевняв Карла XII, що його війська готові навесні прийти на допомогу шведській армії. В той час хан був спроможний виставити 40 тис. вершників, у тому числі 8 тис. булавінців на чолі з отаманом І. Некрасовим¹⁰. Характерно, що такий кількісний склад відповідає пропозиції Січі, про яку Бахчисарай сповістили ще восени 1708 р.¹¹

Взимку 1709 р. відносини між Запорозькою Січчю і Кримським ханством активізувалися. Так, згідно з донесеннями козаків Семена

Васильєва та Григорія Савіна російській стороні, у січні із Запорожжя до хана було відправлено листа. Проте про зміст послання вони не знали¹². В цей же час Давлет-Гірей II через своїх гінців вів переговори із Січчю, їм доручалося довідатись про хід бойових дій між шведами та росіянами і запевнити низове військо у підтримці з боку Криму. На зустрічі із запорожцями посланець хана запевнив, що татари "з охотою" їх підтримають, коли козаки вирушать проти Москви. Кошовий отаман і січова старшина цілком задовольнилися цією заявою і висловили готовність спільно з ордою та Мазепою воювати проти Російської держави¹³. Розвідники гетьмана Скоропадського доповідали, що невдовзі запорожці їздили до Перекопу, де зустрічалися з новим кримським ханом, і почали "вступати в трактати" з татарами¹⁴.

Антиросійські наміри Криму викликали серйозне занепокоєння в Москві. У зв'язку з цим Г. Головкін писав 12 січня П. Толстому до Стамбулу, що оскільки шведи знаходяться неподалік Полтави, росіяни побоюються об'єднання запорозьких і татарських військ і вступу їх у війну. Тому послу рекомендувалося вжити заходів, щоб не допустити такого розвитку подій¹⁵. А на Січ 5 січня була відправлена Ірамота Петра I з наказом про обов'язкове виконання всіх розпоряджень нового гетьмана¹⁶.

В цей час запорожці ще не дійшли одностайності у питанні щодо напрямку своїх подальших політичних кроків. На Січі зацікавлено чимато прибічників союзу з царем. Тому кошовому отаману Костянтину Гордієнку, який був давнім ворогом Росії, довелося докласти значних зусиль, щоб змінити ситуацію на свою користь. Так, 5 лютого козак Іван Явборський повідомляв, що кошовий, утримуючи запорожців від виступу на боці росіян, навіть погрожував вимовитися від своєї посади. Але незабаром він переконався, що не зможе перешкодити "черні", і був змушений відправити близько 4 тис. своїх противників до Старого і Нового Кодаків. Після цього Гордієнко послав гінців по орду. Проте на Запорожжя приїхали лише татарські посланці. Таке зволікання Крим мотивував необхідністю почекаати на прибуття до ханства нового правителя, призначеного Стамбулом. Занепокоєні козаки листовно звернулися до Бахчисарая із запитанням: до кого збирається приєднуватися хан? При цьому вони запевнили, що у будь-якому випадку будуть заодно з татарами. Сам кошовий під час перебування на Січі кримських посланців говорив, що краще запорожцям "триматися при хані, ніж до царської величності йти"¹⁷.

Проте в козаків ще жевріли якісь ілюзії щодо Росії. В їх листі, який Петро I отримав 7 лютого, висловлювалася однозначна, аіе нездійсненна на той час вимога: зішцити Кам'яний Затон та інші самарські містечка, побудовані на українсько-кримському кордоні¹⁸. Це маю стати гарантом подальшого існування запорозької військової організації. Проте Петро I не міг піти назустріч домаганням козаків, бо вважав, що ліквідація фортець призведе до значного ослаблення південних рубежів держави та втрати контролю над Запорожжям¹⁹. Саме через цю відмову Петро I втратив реальний шанс привернути запорожців до себе і засвідчив, що інтереси низового війська у великій політиці Росії не враховуються.

Татари ж продовжувати приділяти значну увагу своїм відносинам із Січчю. Так, згідно з донесенням дозорця за переправою через Дніпро у Переволочні гетьману Скоропадському від 9 лютого, перекопський каймакан повідомив козакам про прибуття до Криму хана. Останній просив запорожців подавати йому відомості про хід російсько-шведської війни і запевнив у готовності орди до виступу. Отримавши такі новини, кошовий отаман зібрав раду, яка майже одностайно, за винятком одного козака, що "промовив добре слово за великого государя", вирішила виступити на боці Карла XII та І. Мазепи²⁰. Характерно, що на перего-

ворах з кримчанами запорожці перейшли безпосередньо до обговорення тактичних питань, котрі було вирішено узгодити в Переволочні²¹. Кошовий отаман повідомив полковникові козацького загону цього містечка Івану Шугайлу, що як тільки дочекається повернення своїх посланців з Криму, відразу вирушає в похід²².

У лютому несприятливі для росіян тенденції почали проявлятися і в політиці Стамбула. Граф Г. Головкін 16 лютого писав П. Толстому, що російське командування занепокоєне ворожими щодо Москви настроями на Україні, і висловлював побоювання, що під їх впливом турки можуть розпочати бойові дії самі або дати на це дозвіл татарам. Занепокоєння царського уряду посилювало повідомлення посла про те, що турецька верхівка наказала Девлет-Прею II тримати війська напоготові, а кримський хан постійно контактує із запорожцями. Виходячи із ситуації, Петро I наказав Толстому не шкодувати зусиль і коштів, щоб унеможливити виступ Девлет-Гірея II на боці Карла XII, і виділив послу для цього соболів на 10 тис. крб. і 10 тис. червоних золотих²³.

В цей час продовжувалося просування шведської армії по території України. Король сподівався оволодіти Полтавою і таким чином забезпечити надійний зв'язок із Запорозькою Січчю, а через неї Кримським ханством і Туреччиною, на союз з якими він розраховував. Ці плани шведського командування Петро I розгадав Іде у середині лютого і в листі до Олександра Меншикова висловив припущення, що ворог іде до Полтави заради запорожців²⁴.

В кінці лютого - на початку березня переговори Запорожжя з Кримом, здавалося, наближались до логічного завершення. Козаки були впевнені, що татари незабаром з'єднаються з ними. Як повідомляв росіянам дозорець з Переволочної, кошовий отаман чекав їх з дня на день²⁵. Що ж до царського уряду, то він продовжував докладати значних зусиль для утримання запорожців від виступу. З цією метою було вирішено привезти з Москви до Севська Семена Палія, якого незадовго перед тим повернули із Сибіру. Росіяни знали, що колишній превосбережний полковник користується великим авторитетом на Січі, і вирішили з його допомогою вчинити серед козаків "диверсію", тобто внести у їх середовище розкол²⁶.

Низове військо з нетерпінням очікувало підходу татар, але орда, попри всі обіцянки, так і не з'являлася. На нашу думку, це, як і раніше, пояснюється позицією Стамбула. Як з'ясував російський історик Є. В. Тарле, ряд документів свідчить, що навесні верхівка Туреччини так і не змогла остаточно визначитися щодо шведської армії²⁷. Порта воліла не поспішати і зберігала суворий нейтралітет.

Не дочекавшись кримчан, запорожці вирішили виступити самі. Вони вирушили і березня і невдовзі прибули до Переволочни. Вже там козаки отримали лист від Девлет-Гірея II, який радив їм триматися Мазепи і обіцяв у разі необхідності надіслати допомогу. Цей лист хана, а також агітація посланців гетьмана та, не в останню чергу, гроші, привезені ними, вплинули на остаточне рішення запорожців приєднатися до шведського війська. Сучасник описуваних подій — придворний проповідник Карла XII Нордберг — вважав, що послання з Криму серйозно вплинуло на позицію козаків²⁸. Там же, в Переволочній, до К. Гордієнка приєднався запорозький полковник Федір Нестулій, в загоні якого тоді налічувалося 500 осіб²⁹.

Отже, рішення про перехід до шведів було прийняте остаточно, і запорозький загін вирушив до короля. А для того, щоб російські війська не перешкодили реалізації цих намірів, козаки дезінформували противника, поширюючи чутки про те, що, нібито, йдуть на з'єднання з царською армією.

Російський уряд припускав можливість такого розвитку подій, оскільки недовіру викликав кошовий отаман. Як писав 11 березня Головкін до Толстого, Москва майже не сумнівалася у вірності запорожців, але підозріло ставилася до Гордієнка, якого вважала чоловіком "лукавим і непостійним", здатним підбурити частину низового війська і татар проти Російської держави. Тому граф просив посла зробити все можливе, щоб турки не допомагали Карлу XII і Мазепі й заборонили це робити Бахчисараю³⁰.

На відміну від Туреччини позиція Криму була чітко визначена. Татари готувалися до виступу. Про це 22 березня доповідали розвідники полтавського полковника. За їх свідченням, шведський король і кошовий отаман Гордієнко прийняли рішення про спільний з ордою похід на Москву. Справа дійшла навіть до обговорення деталей майбутньої операції. Так, представник кримсько-татарської верхівки наполягав на необхідності йти в похід Моравським шляхом³¹.

Проте, незважаючи на інтенсивні контакти з союзниками, татари і в березні не мали змоги здійснити свої плани. Згідно з донесенням Толстого, Стамбул, тепер уже під страхом смертної кари, заборонив Девлет-Гірею II підтримувати Карла XII³². Отже, кримський хан нічого не міг вдіяти. Йому залишалося лише сподіватися, що Порта врешті-решт змінить свою позицію. Запорожці ж, які підтримували короля і Мазепу, всіляко намагалися заохотити татар до активних дій. Для цього вони навіть відправляли до Криму частину полонених ними росіян. Так, у середині березня після бою із загonom брш'адира Кампеля під Царичанкою, де було захоплено 150 ворожих солдатів, Гордієнко наказав частину полонених послати до Бахчисарая і при цьому знову звернувся до Девлет-Прея II з проханням про допомогу³³. А 27 березня під час аудієнції у Карла XII кошовий звітував: "Ми вже відправили сотню москалів кримському хану і сподіваємось, що, коли їх побачать татари, то стануть з нами заодно"³⁴. До подібних дій Гордієнко вдавався і надалі. Про це, зокрема, розповів царський посланець Василь Блеклий, який на початку червня приїжджав до Перекопа. Там він довідався, що у місті проживали близько 40 запорожців, які привезли з-під Полтави до Криму 24 бранців і там продати їх³⁵.

Такі козацькі заходи, безперечно, впливали на татар, але все ж не могли докорінно змінити ситуацію. Затримка хана з виступом почато непокоїти й шведського короля, який вже втрачав упевненість у допомозі орди. Так, в листі до польського короля Станіслава Лешинського Карл XII скаржився на Девлет-Гірея II, який, хоч і підбадьорював козаків, відправляючи до них послання і довірених осіб, але не поспішав підтверджувати свої обіцянки ділами³⁶.

Все ж приєднання частини низового війська до армії короля було важливим кроком на шляху союзу з ордою. Відомий історик Б. Крупницький на основі аналізу свідчень сучасників дійшов висновку, що саме запорожці відкрили шведам широку дорогу на Південь³⁷, а О. Оглоблін справедливо відзначав, що завдяки посередництву Запорожжя Карл XII і Мазепа змогли досягти попередньої домовленості з Кримом щодо татарської військової допомоги. Туреччина ж почала оптимістичніше оцінювати перспективи коаліції³⁸. До того ж перехід запорожців на бік шведів на певний час відвернув увагу короля від походу на Москву, а на порядок денний висунулося налагодження відносин із Стамбулом і Бахчисараєм³⁹. Завдяки приєднанню низового козацтва покращилося й постачання шведської армії, зокрема кримським вином, що відзначив держсекретар Гермелін у листі до уряду в Стокгольм⁴⁰.

Командування королівського війська не могло не помітити того впливу, яке справило рішення частини козаків про підтримку союзників на позицію Кримського ханства, і вирішило скористатися цим під час

переговорів з татарами. У черговий раз надсилаючи до Девлет-Гірея II запит про термін його виступу і чисельність готового до бойових дій війська, граф Піпср повідомляв між іншим про прихід до шведів великого загону запорожців, а на підтвердження цього факту частину шведського посольства укомплектував козаками⁴¹.

Спостерігаючи за розвитком подій, хан у квітні активізував свою діяльність. Він знову намагався переконати верхівку Османської імперії в необхідності негайно і рішуче розпочати війну з Росією. Девлет-Прей II вважав, що такий сприятливий момент для виступу проти царя може не повторитися. У цьому зв'язку австрійський посол у Стамбулі Тальман у квітні доносив своєму уряду: "За останній час прибули в Туреччину різні гінші з листами від нового татарського хана, в цих листах останній настійно звертає увагу на те, що при сучасному становищі, коли Москва веде війну проти Швеції, неможливо байдуже дивитися на те, що відбувається, без значних втрат для майбутнього"⁴². Девлет-Гірей II особливу увагу звертав на загрозу, яку становили російські фортеці. Вони розташовувалися на незначній відстані від Перекопу, який вважався входом до Криму, а це означало, що росіяни можуть без значних зусиль завоювати все ханство, яке не мало достатніх сил для оборони⁴³. Девлет-Гірей II навіть погрожував уряду Туреччини, що в разі відмови у допомозі він одноосібно прийматиме рішення щодо виступу і з усією ордою приєднається до шведів⁴⁴.

Як відомо, на бік Карла XII та І. Мазепи перейшла лише частина низового війська, що підтримала Гордієнка, інша ж, поміркованіша, залишилася на Січі, де знову запанувала непевна ситуація. Час від часу там брали верх то прихильники, то противники союзу з шведами, але врешті-решт запорожці дійшли висновку про необхідність разом з кримсько-татарською армією воювати проти Росії. А для того, щоб умовити Деачет-Гірея II приєднатися до козаків, до Бахчисарая вирушив новий кошовий отаман Петро Сорочинський, якого росіяни вважали щирим прихильником Москви⁴⁵.

За відносинами Запорозької Січі і Кримського ханства уважно спостерігав російський уряд. Він сподівався, що її запорожці, які не пішли за Гордієнком, воюватимуть за царя. А коли з'ясувалося, що це не відповідає дійсності, росіяни знову почали робити спроби запобігти утворенню небажаного політичного альянсу. Дізнавшись від П. Толстого, що на початку квітня до кримського хана приїжджали посольства від шведського короля, гетьмана і кошового отамана (Гордієнка), царський уряд закликав Девлет-Гірея II не довіряти їм, у свою чергу обіцяючи хану, що з боку Росії не буде жодного приводу до порушення мирних договорів⁴⁶. Росіяни не обмежувалися закликами, а діяли і за допомогою грошей. Так, у квітні, вітаючи Девлет-Гірея II зі вступом на трон, Г. Головкін обіцяв, що з Росії мають прибути багаті подарунки. При цьому він нагадав про необхідність дотримуватися мирних угод і просив не вести переговорів і не допомагати Станіславу Лещинському, Карлу XII, Мазепі та запорожцям⁴⁷.

Особливо активну роботу, щоб утримати Порту від воєнних дій, розгорнув російський посол у Стамбулі. Він знав про все, що відбувалося в турецькій столиці, а дипломатична майстерність давала йому можливість впливати на перебіг подій. Саме Толстой передавав до Москви найдостовірнішу інформацію про розвиток запорозько-татарських стосунків і докладав великих зусиль до того, щоб Туреччина не сприяла їх союзу. Так, якщо 3 квітня у своєму листі до Г. Головкіна посол висловив впевненість, що того літа турки і татари не збиралися виступати проти Росії⁴⁸, то вже наступного дня його думка змінилася, оскільки він дізнався про лист кримського хана до Порту, в якому той повідомляв про прохання козаків надати їм підданство⁴⁹. Звичайно, це дуже стурбувало

російський уряд, оскільки задоволення прохання в той момент, по суті, означало оголошення Туреччиною війни Росії. Москва з тривогою чекала рішення, що його мав прийняти Стамбул, котрий, в принципі, міг задовольнити прохання Січі. Толстой повною мірою використав усі дипломатичні можливості, щоб переконати керівні кола Порти в тому, що надашій протекторату запорожцям призведе до порушення мирних договорів, і до того ж козаки домагаються цього лише для того, щоб викликати конфлікт між Росією і Туреччиною⁵⁰. З останнім твердженням Толстого важко не погодитись — цей висновок впливає з усього ходу переговорів Січі з Бахчисараєм. Разом з тим рішення запорожців щодо зміни політичного статусу не можна вважати провокацією. Воно свідчить насамперед про те, що протиріччя між Запорожжям і Росією, що наростали з кінця XVII ст., загострилися до краю. Однак плани низового війська щодо протекції на той час виявилися нездійсненними. Уже 9 квітня Толстому стало відомо, що, зважаючи на ситуацію, турки вирішили не ризикувати, а по офіційних каналах заявили, що керуються лише законами віри, тобто прохання козаків могло бути задоволене тільки у тому випадку, коли б вони прийняли іслам⁵¹. А 10 квітня Толстой довідався від віце-канцлера, що крайній візир написав Девлет-Гірею II листа, в якому наказувалося відмовити запорожцям у протекції і не укладати з ними ніяких угод^Ч.

Отже, незважаючи на те, що наближався час вирішального зіткнення російської і шведської армій, Туреччина займала позицію нейтралітету, віддавши розпорядження татарам постійно спостерігати за діями царських та королівських військ⁵². Такий підхід дуже шташтовував Толстого, який продовжував діяти в цьому напрямі за допомогою підкупу впливових чиновників. Він неодноразово нагадував російському уряду, що з турками "любов" без подарунків недійсна⁵³.

Що ж до Москви, то вона, розуміючи, що запорожці не облишать спроб спільно з татарами виступити проти царя, вирішила ліквідувати Січ. Але перед цим російський уряд вважав за потрібне перекрити козакам шлях до відступу на Південь, усвідомлюючи, що, відійшовши у володіння татар, вони стануть недосяжними. Для розв'язання цієї проблеми Толстой спеціально зустрічався з крайнім візирем. Посол повідомив останньому, що цар послав на Запорожжя свої війська, аби покарати зрадників, які приєднались до Мазепи. А щоб козаки не тікали до Девлет-Гірея, Толстой просив візира заборонити приймати їх у Криму, на що й отримав згоду⁵⁴. У кінці травня візир відправив листа Девлет-Гірею II з наказом розірвати всякі зв'язки з гетьманом і низовим військом, а на початку червня розпорядився, щоб хан ловив і відпрапляв до Петра I усіх козаків-утікачів⁵⁵.

Початок травня не приніс змін у настрої в Криму. Верхівка ханства все ще сподівалася переконати уряд Туреччини в необхідності виступу проти Росії. До Стамбула їздив новий посланець Девлет-Гірея II, щоб нагадати великому візиру, що біля Криму, на Запорожжі, росіяни спорудили нову велику фортецю, яка загрожує ханству. Порту свого часу намагалася перешкодити цьому будівництву, однак безрезультатно — навпаки, росіяни змогли навіть укріпити фортецю і збільшити кількість зброї та боєприпасів у ній. Девлет-Гірей II пропонував скористатися з нагоди і вимагати у Москви знищити Кам'яний Затон. Хан вважав, що росіяни ніяк не зможуть відмовитися від цього, оскільки в умовах, коли проти них виступили шведи, поляки і запорожці, нейтралітет Туреччини і орди був надзвичайно важливий⁵⁶.

Однак пропозиції кримчан залишилися без наслідків. Туреччина не бажала жодних конфліктів з Росією. Більше того, турецький уряд надіслав листи на Кубань, до Криму і Білгородської орди з новим наказом зберігати мир з Російською державою⁵⁸.

Таким чином, Девлет-Прей II, попри всі свої обіцянки, не міг підтримати запорожців у їх боротьбі. Йому залишалося тільки зайняти очікувальну позицію. Татарські посланці прибували на Січ і до Карла XII, розвідували обстановку, збирали інформацію про хід бойових дій. Так, воевода Б. Шереметев повідомляв Петра I у листі від 11 травня, що на Запорозжя приїжджали 50 татар, щоб дізнатися про останні новини російсько-шведської війни⁵⁹.

Січовики ж з початку травня готувалися до оборони, бо в той час підрозділи російської армії під командуванням полковника Петра Яковлева вже прибули на Запорозжя й захопили ряд міст: Келеберду, Переволочну, Старий та Новий Кодаки, їх кінцевою метою було зруйнування Січі. В Криму знали про небезпечну ситуацію, що склалася на Запорозжжі, і тому козаки не полишали надії на допомогу татар. Тим більше, що до низового війська приїжджав каймакан з Очакова, який зустрівся з січовою старшиною та відправив до Мазепи двох гінців, щоб пересвідчитись, чи чекають приходу кримських військ козацький загін на чолі з гетьманом і запорожці Гордієнка. Дізнавшись, що це саме так, каймакан пообіцяв, що через тиждень орда прийде на допомогу і, як свідчить дворовий слуга Мазепи Супрун, "почувши про прихід російських підрозділів на Січ, за шість днів до її взяття, звідти пішов"⁶⁰.

Протягом певного часу запорожцям вдавалося відбивати напади ворога. Під час штурму вони все ще сподівалися на допомогу татар, по яких поїхав кошовий отаман Петро Сорочинський. Та на цей раз доля підвернулася від козаків. Спочатку атаки російських військ були безрезультатними, і вони втратили приблизно 300 осіб, у тому числі кількох офіцерів. Та, як писав О. Меншиков до Петра 1 19-го чи 20-го травня, "того ж числа до наших на сікурс прибули відряджені драгуни від генерал-майора Волконського з полковником Колаганом (Г. Галаганом. -В. С.). І як зрадники той сікурс побачили, то надіялись, що до них у Криму Орда на допомогу йде"⁶¹. Бажаючи підтримати татар, запорожці зробили вилазку, але на їх очах прибулі війська з'єдналися з російськими. Це стало повною несподіванкою для козаків. Росіяни ж скористалися сприятливою можливістю і захопили Січ⁶².

Розгром Січі мав неабияке значення у передполтавський період. Це чудово усвідомлювало російське командування, яке відразу відправило гінця до Стамбула, щоб сповістити про загибель "розбійників", через яких чинилися сварки з Москвою⁶³.

Для кримського хана ця подія була значною втратою. Проте він, як і раніше, не був вільним у своїх вчинках. Так, Девлет-Прей II мусив відмовити в допомозі кошовому отаману П. Сорочинському⁶⁴, не міг прийняти запорожців, яким пощастило врятуватися від смерті після розгрому Січі. На початку червня полонені козаки, яких вдалося захопити росіянам, розповідати, що поблизу Тавані перебували близько тисячі запорожців з жінками і дітьми, а з ними кримський ага і 30 татар. Козаки не знали, що робити далі. Частина з них пішла в українські міста, решту Гордієнко через своїх посланців кликав на з'єднання з шведською армією. З Криму ж допомогти не могли, а на службу не брали. Татари пропонували запорожцям лише сільськогосподарську роботу, а ага радив дочекатися указу, який мав надійти з Бахчисарая⁶⁵. Таке становище пояснювалося насамперед позицією турецького уряду, і навряд чи на хана якимось подіяли подарунки і лист, привезені царським посланцем В. Блеклим⁶⁶.

Не маючи можливості виступити з військами проти Російської держави, Девлет-Гірей II все ж намагався вплинути на розвиток подій. Насамперед, він продовжував переговори з шведським королем. Так, 16 травня до Карла XII прибули два татарських полковників, щоб узгодити окремі статті шведсько-татарського договору. Одним з основних його

пунктів мало стати зобов'язання короля не підписувати сепаратного миру з царем⁶⁷.

Обговорення детшої угоди проматяє на користь того, що хан нарешті отримав якусь позитивну відповідь від Порти на свої постійні домагання щодо війни з Росією. Більше того, згідно з донесенням перебіжчика Сидора Гриценка, у шведському таборі на 10 червня вже чекали орду⁶⁸. Однак замість неї 21–22 червня до Карла XII прибула татарсько-турецька делегація разом із шведами - секретарем Клінковстремом і полковником Сандулом, яких король посилав до Порти. Один з членів делегації — бендерський сераскір-паша — заявив королю, що Стамбул утримується від обіцянки виступити проти Москви. А татарські посланці, позиція яких відрізнялася від турецької, запевняли, що Девлет-Гірей не вірить чуткам про підписання шведсько-російського миру, не прийняв подарунку від царя і готовий підтримати королівську армію⁶⁹. Татарські делегати поспішали виїхати з шведського табору, оскільки, за їх словами, ханські загони могли розпочати воєнні дії негайно, лише довідавшись, що шведи погодилися на їх умови: не укласти сепаратний мир з Петром I та дозволити кримчанам під час походу брати ясир та відганяти худобу⁷⁰.

Виникає запитання: на що сподівався Девлет-Гірей II, коли обіцяв допомогу? Ми маємо дані, що дають змогу хоча б частково уявити, що відбувалося в імперії. З одного боку, до Туреччини постійно найжджали послы від Карла XII, Мазепи, Лещинського та Гордієнка, що, безперечно, впливало на посилення агресивних настроїв в уряді країни. З Іншого боку, зволікання турків з наданням допомоги королю свідчить про те, що вони припускали можливість поразки шведської армії. На користь цього проматяли відомості про розгром Батурина і Січі, зростання народної війни проти шведів, чималі втрати королівської армії в ході боїв, а також звістки про бойову готовність російського флоту, що навесні був сконцентрований біля Азова. Про це, зокрема, писав до Порти сілістрійський паша Юсуп, який зазначав, що чув про перехід запорожців на бік шведів, але в тому, що війська Карла XII не могли вийти з оточення, бачив їх безсилля⁷¹.

Така позиція Стамбула виглядала досить несприятливою для татар, але Девлет-Прею II все ж вдалося досягти певних зрушень. Після захоплення росіянами Січі він одразу ж звернувся до сераскіра Бендер - свого політичного однодумця, який мав великий вплив у Стамбулі. Сераскір провів необхідну роботу і невдовзі отримав повідомлення про те, що султан погоджується на виступ татар на боці шведів, але лише за умови, якщо хан і король підпишуть договір з Туреччиною. Порто хотіла мати впевненість у тому, що мир з царем не буде підписано, доки до нього не увійде пункт про обмеження просування російських військ на Південь⁷².

Все ж переговори затягувалися, а справа йшла до вирішальної битви. В цій ситуації із Стамбула до Бахчисарая надійшло розпорядження: вирушати на допомогу Карлу 11. Нам точно не відомо, від кого воно виходило. Шведський історик А. Стіллі навів свідчення полковника Лагерберга, якого 1710 р. король направив для переговорів до Девлет-Гірея II. Під час зустрічі Лагерберг, намагаючись переконати хана в необхідності запропонованих ним дій, нагадав Девлет-Гірею, що за рік до того той наважився вирушити до Полтави без дозволу верховної аїади. На це хан відловив, що мав відповідне розпорядження султана⁷³. Можливо, слові Девлет-Прея передані не зовсім точно. У всякому разі, дослідження німецького історика Хаммера свідчать, що наказ про виступ було віддано великим візирем. Дослідник припускав, що саме він надіслав відповідне таємне послання Девлет-Гірею II⁷⁴. Великий візир Чорлулу Алі-гаша був непересічною особою. Хоча він і визнавав, що не слід

поспішати з вступом у війну, бо, як ніхто інший, знав про важке економічне і політичне становище Туреччини, але допомогу шведам обіцяв⁷⁵. Візир бажав війни з Росією і міг піти проти волі султана Ахмеда IIІ.

Отже, хан отримав послання і, як свідчить Лагерберг, виступив у похід. Нам пощастило знайти ще один документ, що підтверджує слова полковника. Це розповідь волоха Михайла Суднкова, який повернувся з шведського полону і 23 червня повідомив, що чув про виступ 40-тисячної татарської орди, яка йде до Полтави на допомогу Карлу XII⁷⁶. Однак похід Девлет-Прея II тривав недовго. Він одержав наказ про негайне повернення і заборону втручатися у бойові дії.

Викладений матеріал дає можливість дійти ряду важливих висновків. По-перше, саме політична позиція кримського хана була одним з вирішальних чинників, що вплинули на рішення низового війська перейти на бік Карла XII та Івана Мазепи. По-друге, в кінці 1708 — першій половині 1709 рр. Січ і Бахчисарай готували спільний виступ проти Російської держави. Вони прагнули об'єднатися з шведською, польською та частиною української гетьманської армії, що стало б запорукою перемоги над царськими військами. По-третє, непереборною перешкодою для планів кримсько-татарської верхівки було те, що турецький уряд так і не наважився використати сприятливу можливість і не дозволив татарській орді виступити на боці шведів. Це був серйозний політичний прорахунок Стамбула, який мав далекосяжні негативні наслідки для Криму, України в цілому і Запоріжжя, зокрема.

¹ Возірик В. Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — С. 238—239; Возгрин Р. Ф. Дипломатические связи Швеции и Крыма накануне и после Полтавы // Скандинавский сборник. — Галлии, 1985. — Т. 29. — С. 70; Молчанов Н. Н. Дипломатия Петра Первого. — М., 1984. — С. 216.

² Молчанов Н. Н. Указ. соч. — М., 1986. — С. 221.

³ Крылова Т. К. Русская дипломатия на Бое-форе в начале XVIII в. (1700—1709 гг.) // Исторические записки. 1959. — Т. 65. — С. 272.

⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. — М., 1951. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 3, 12—13.

⁵ Шутый В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1708—1709). — М., 1958. — С. 390.

⁶ Крылова Т. К. Русская дипломатия... — С. 273—274.

⁷ Документ Северной войны: Полтавский период (ноябрь 1708 г. — июль 1709 г.) // Труды Императорского русского военно-исторического общества. — Т. 3. С. 48—49 (далі ТИРВІО).

⁸ Ляско-Ронкей В. Поход Карла XII в 1708—9 гг. в пределы России // Оттиск из "Военно-Исторического Вестника". — К., 1909—1910. — С. 34.

⁹ Письма и бумаги... М.; Л., 1948. — Т. 8. — Вып. 1. — С. 306—309. ¹⁰ Бобылев В. С. Внешняя политика России эпохи Петра I. — М., 1990. С. 55; Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII в. до присоединения его к России // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. — Г. 15. — С. 163 (далі — ЗИООИД).

¹¹ Возгрин В. К. Россия и европейские страны в годы Северной войны: История дипломатических отношений в 1697—1710 гг. Л., 1986. С. 224.

¹² Материалы для Отечественной истории. — К., 1855. — Т. 2. — С. 322.

¹³ Глаголева А. П. Русско-турецкие отношения перед Полтавским сражением // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сб. статей. — К., 1959. — С. 138.

¹⁴ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. — М., 1958. С. 305.

¹⁵ РДАДА, ф. 89, оп. 1, 1709, спр. 1, арк. 59—59 зв.

¹⁶ Архив СПб филия Института российской истории РАН. — Кол. 150, оп. 1, спр. 82, арк. 1 (далі — Архив СПб ФІРІ РАН).

¹⁷ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 1037—1038.

¹⁸ Голиков И. И. Дополнение к деяниям Петра Великого, содержащее полное описание славных Полтавских победы и предшествовавший измены Мазепы. — М., 1795. — Т. 15. С. 261—262.

¹⁹ Там же.

²⁰ Тарле Е. В. Указ. соч. — С. 306.

²¹ Там же. — С. 306—307.

²² РДАДА, ф. 9, відц. 2, оп. 3, 1709, спр. 9, арк. 529.

²³ Там же, ф. 89, он. 1, 1709, спр. 1, арк. 102—103.

- ⁴¹ Там же, ф. 9, відд. 2, оп. 3, 1709, сир. 9, арк. 532.
- ²⁴ Документы Северной войны... С. 114.
- ²⁶ Там же,
- ¹⁷ Тарле Г. В. Указ. соч. С. 332..
- ¹⁸ Nordberg J. L. Histoire de Charles XII, roi de suede. — La Haye, De Hondi 1748. — Т. 2. — Р. 284—285.
- "Костомаров Н. И. Мазепа. — М., 1992. С. 280.
- ³⁰ РДАДА, ф. 89, оп. 1, 1709, сир. I, арк. 147 зв. 148.
- "Шутой В. Е. Народна війна на Україні проти шведських Іагарбників у 1708 1709 рр. — К., 1951. — С. 177.
- Письма и бумаги... М.; Л., 1950. — Т. 9. Вып. i — С. 124, 127.
- "Шутой В. К. Позиция Турции в годы Северной войны 1700—1709 гг. // Полтавская победа: Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. — М 1959. С. 125; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків — К., 1991 Т. 3. — С. 308 (далі Історія...).
- ³⁴ Костомаров П. И. Мазепа. - С. 283; Історія... - С. 311.
- ¹⁵ РДАДА, ф. 123, оп. 1, 1709, сир. 1, арк. 6.
- ¹⁶ Тарле Е. В. Указ. соч. С. 315 316.
- ³⁷ Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. // Мазепа: Збірник. — Варшава, 1938. — Т. 2. — С. 3.
- "Оглобин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба // ЗНТШ. Т. 170. -С- 346—347,
- ³⁹ Крупницький Б. Карл XII в старій і новій шведській історіографії // Мал-па: Збірник. — Варшава, 1938. Т. 1. С. 69; Maski w F The Swedish invasion into Ukraine in 1708 and the Ukrainian problem // The Ukrainian Quarterly: A journal of east European and Mian affairs V. 18. — N3 4. - P. 222.
- "Крупницький Б. Мазепа і шведи... — С. 4.
- ⁴¹ Мазцьків Г. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 1709. - Мюнхен, 1988. С. 153.
- ² Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата). М., 1977. — С. 39.
- ³ Там же. — С. 39 40.
- "Соловьев С. М. История России с древнейших времен. - М., 1962 Кн. К (Т. 15—16). С. 260
- ⁴⁵ Глаголева Л. 11. Русско-турецкие отношения... С. 139.
- ⁶ Там же.
- ⁷ РДАДА, ф. 89, оп. 1, 1709, сир. I, арк. 227 228.
- ⁸ Там же, арк. 120
- ⁴⁹ Там же, арк. 126 зв
- ¹⁰ Там же, арк. 127—127 зв.
- "Там же, арк. 137.
- ¹² Там же, арк. 138.
- ¹³ Там же, арк. 163 зв.
- ¹⁴ Глаголева Л. П. Русско-турецкие отношения... — С. 140.
- ⁵⁵ РДАДА, ф. 89, оп. 1, 1709, арк. 1, арк. 201 зв. 202.
- ¹⁶ Там же, арк. 242 зв.
- ¹⁷ Там же, арк. 184 зв. — 185.
- ⁵⁸ Документы Северной войны... — С. 259.
- ¹⁹ Письма и бумаги - Т. 9. — Вып. 2 — С. 887
- ⁶⁰ Там же. С. 930.
- ⁶¹ Там же. - С. 906; Історія... - Т. 3. — С. 328.
- ² Письма и бумаги... Т. 9. — Вып. 1. - С. 191. ⁵⁵ Письма и бумаги... — Т. 9. — Вып. 2. — С. 880. ⁵⁴ Гоголев И. И. Дополнение к деяниям... — Т. 15. - С. 289.
- ⁶⁶ Архів Спб ФІРІ РАН, ф. 83, оп. 1, сир. 3097, арк. 1 2.
- ⁶⁶ РДАДА, ф. 123, оп. 1, 1709, сир. 1, арк. 5 зв.
- ⁶⁷ Стилле Л. Карл XII, как стратег и тактик в 1707—1709 гг. Спб., 1912.
- С. 95—96; Томашивський С. Із записок Каролишіїв про 1708/9 р. // ЗНТШ Т. 92. С. 83—84.
- ⁶⁸ Тарле Е. В. Указ. соч. С. 370.
- ⁶⁹ Там же. — С. 378 -379.
- ⁷⁰ Шутой В. Е. Малоизвестный источник по истории Северной войны // Вопросы Истории. - 1976. — №2. С. 104.
- ⁷¹ РДАДА, ф. 89, оп. 1, 1709, сир. 1, арк. 169 зв
- ² Возгрин В. П. Исторические судьбы... С. 241—242; Возгрин В. Е. Дипломатические связи... — С. 73.
- ⁷³ Стилле А. Указ. соч. — С. 97
- ⁴ Кгупускуј В. Heiman Ma/epa und seine zeit (1687 1709). — Ixipzig, 1942. P. 228—229.
- ⁷⁵ Витол А. В. Османская империя (начало XVIII в.) М., 1984. — С. 46—47
- ⁷⁶ Архів Спб ФІРІ РАН, ф. 83, оп. 1, сир. 3166, арк. 1.
- ⁷⁷ Стилле А. Указ. соч. С. 97.